

ΓΛΩΣΣΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΑΚΑΤΟΝ : Η ΕΦΑΡΜΟΓΗ ΚΑΙ ΧΡΗΣΗ ΤΟΥ ΣΕ ΠΑΙΔΙΑ ΜΕ ΒΑΡΗΚΟΪΑ - ΚΩΦΩΣΗ

Δρ. Βογινδρούκας Γ.¹, Γρηγοριάδου Ε².

Περίληψη

Το γλωσσικό πρόγραμμα ΜΑΚΑΤΟΝ είναι ίσως το πιο γνωστό και κυρίως χρησιμοποιούμενο πολυαισθητηριακό, εναλλακτικό πρόγραμμα ανάπτυξης της επικοινωνίας στη χώρα μας. Οι βασικές αρχές της εφαρμογής του, η επικέντρωση του στις προλεκτικές επικοινωνιακές δεξιότητες και η δυνατότητά του να προσαρμόζεται στα δομικά χαρακτηριστικά της κάθε γλώσσας, το καθιστούν εύχρηστο και αποτελεσματικό σε όλο, σχεδόν, το φάσμα των διαταραχών της επικοινωνίας και του λόγου.

Το παρόν άρθρο παραθέτει βασικά στοιχεία για το γλωσσικό πρόγραμμα ΜΑΚΑΤΟΝ και στη συνέχεια αναφέρεται σε δυνατότητες εφαρμογής του σε παιδιά με βαρηκοΐα - κώφωση.

Διεύθυνση επικοινωνίας:

Βογινδρούκας Ιωάννης

Αγ. Δημητρίου 70, 54633

Θεσσαλονίκη

Τηλ. 2310 272034

E-Mail: yianemi@acisgroup.gr

Το Γλωσσικό Πρόγραμμα ΜΑΚΑΤΟΝ

¹ Λογοπεδικός Ιατροπαιδαγωγικό Κέντρο Βόρειας Ελλάδας, Ψυχιατρικό Νοσοκομείο Θεσσαλονίκης – Αντιπρόσωπος Εκπαιδευτής ΜΑΚΑΤΟΝ.

² Λογοπεδικός Ίδρυμα Προστασίας Κωφών Θεσσαλονίκης

Το γλωσσικό πρόγραμμα ΜΑΚΑΤΟΝ αναπτύχθηκε στην αρχή, πειραματικά, κατά τη δεκαετία του 1970 από τη Βρετανίδα λογοπεδικό³ Margaret Walker. Αποτελούσε το πρακτικό μέρος ενός προγράμματος έρευνας, και είχε ως στόχο να εφοδιάσει με κάποιο μέσο επικοινωνίας ενήλικες τροφίμους ενός ιδρύματος, οι οποίοι ήταν κωφοί και με σοβαρές μαθησιακές δυσκολίες (νοητική υστέρηση).

Το πρώτο Προνοιακό και Εκπαιδευτικό πλαίσιο στην Ελλάδα, που υιοθέτησε, χρησιμοποίησε και καθιέρωσε το ΜΑΚΑΤΟΝ, ως επίσημο τρόπο επικοινωνίας, ήταν το Ίδρυμα για το Παιδί «Η Παμμακάριστος». Από το 1999 «Η Παμμακάριστος», ως νόμιμος αντιπρόσωπος του προγράμματος στην Ελλάδα, ίδρυσε το ΜΑΚΑΤΟΝ – ΕΛΛΑΣ το οποίο έχει αναλάβει τη διάδοση και υποστήριξη του προγράμματος στη χώρα μας.

Το ΜΑΚΑΤΟΝ είναι ένα γλωσσικό πρόγραμμα που παρέχει ένα μέσο επικοινωνίας και ενθαρρύνει την ανάπτυξη γλωσσικών δεξιοτήτων σε παιδιά και ενήλικες με επικοινωνιακές διαταραχές. Επίσης χρησιμοποιείται για την εισαγωγή στη διαδικασία εκμάθησης της γραφής και της ανάγνωσης αλλά και ως ένας τρόπος εναλλακτικής επικοινωνίας, όπου αυτό κριθεί απαραίτητο.

Χρησιμοποιείται σε άτομα με βαριές, σοβαρές, μέτριες ή ελαφρές μαθησιακές δυσκολίες (νοητική υστέρηση), σε άτομα με αυτισμό, σε άτομα με σωματικές αναπηρίες και σε άτομα με αισθητηριακές ή πολυαισθητηριακές αναπηρίες. Επίσης, σημαντική βοήθεια παρέχει, σε παιδιά με Ειδική Γλωσσική Διαταραχή ή/και με άλλες αναπτυξιακές γλωσσικές διαταραχές και σε άτομα με επίκτητες γλωσσικές διαταραχές (αφασίες, δυσφασίες, δυσαρθρίες, διαταραχές της φωνής κ.α) (Walker 1980).

Το ΜΑΚΑΤΟΝ μπορεί να χρησιμοποιηθεί από γονείς, εκπαιδευτικούς, φυσικοθεραπευτές, εργοθεραπευτές, λογοπεδικούς, ψυχολόγους, ιατρούς και οποιονδήποτε άλλο, ειδικό ή μη, έρχεται σε επαφή με άτομα που έχουν προβλήματα επικοινωνίας.

Αποτελείται από ένα βασικό λεξιλόγιο που περιέχει 450 έννοιες και το οποίο είναι χωρισμένο σε οχτώ αναπτυξιακά στάδια. Ο διαχωρισμός των σταδίων έγινε σύμφωνα με την εμφάνιση των εννοιών στο λεξιλόγιο των φυσιολογικά αναπτυσσόμενων

³ Λογοπεδικός (λογοπαθολόγος, λογοθεραπευτής)

παιδιών και σύμφωνα με τις επικοινωνιακές ανάγκες των παιδιών σε κάθε αναπτυξιακό στάδιο. Παράλληλα με το βασικό λεξιλόγιο, υπάρχει το λεξιλόγιο πηγή, το οποίο λειτουργεί συμπληρωματικά ως προς το πρώτο, παρέχοντας τη δυνατότητα διεύρυνσής του, για άτομα που το έχουν ανάγκη. Το λεξιλόγιο πηγή αποτελείται από 7000 έννοιες περίπου, οι οποίες είναι ταξινομημένες σε θεματικές ενότητες.

Για τη διδασκαλία του χρησιμοποιείται η πολυαισθητηριακή προσέγγιση, εφόσον συνδυάζει τη χρήση προφορικού λόγου, νοημάτων και γραπτών συμβόλων.

Το μέγεθος του λεξιλογίου είναι, εσκεμμένα, περιορισμένο για να μην επιβαρύνει τη μνήμη και ο σχεδιασμός του επιτρέπει στα άτομα να μαθαίνουν προοδευτικά το λεξιλόγιο με το δικό τους εξατομικευμένο ρυθμό και σύμφωνα με τις προσωπικές, επικοινωνιακές τους ανάγκες. Λέξεις που δεν έχουν σχέση με τις εμπειρίες του ατόμου παραλείπονται, ενώ άλλες σημαντικές για τις ανάγκες και τις εμπειρίες του, αν και βρίσκονται σε στάδια του λεξιλογίου πιο προχωρημένα, μπορούν να χρησιμοποιούνται και να διδάσκονται από την αρχή ή όποτε αυτό κρίνεται απαραίτητο. (Walker et. al 1984).

Πρόκειται για ένα ιδιαίτερα ευέλικτο πρόγραμμα του οποίου ο στόχος είναι να διασφαλίσει, ακόμη και όταν η περιορισμένη μαθησιακή ικανότητα του ατόμου το εμποδίζει να προχωρήσει πέρα από τα αρχικά στάδια, κάποιο επίπεδο επικοινωνίας που ενδέχεται να είναι περιορισμένο, πλην όμως λειτουργικό για να εκφράζει τις καθημερινές ανάγκες και επιθυμίες του (Walker 1980).

Τα νοήματα που χρησιμοποιούνται από το MAKATON -ΕΛΛΑΣ, προέρχονται από την Ελληνική Νοηματική Γλώσσα, όπως το ίδιο συμβαίνει και σε κάθε χώρα, από της οποίας τη νοηματική γλώσσα των κωφών δανείζεται τα νοήματα του το πρόγραμμα MAKATON.

Από το 1976, δημιουργήθηκε η ανάγκη ταύτισης των νοημάτων με γραφικά σύμβολα. Σύμφωνα με το πνεύμα της πολυαισθητηριακής προσέγγισης του προγράμματος (δηλαδή χρήση νοημάτων, συμβόλων και ομιλίας) τα σύμβολα χρησιμοποιούνται για παιδιά και ενήλικες με ή χωρίς σωματική αναπηρία, για την ανάπτυξη της δομής της γλώσσας αλλά και για την ανάπτυξη προαναγνωστικών δεξιοτήτων που θα αποτελέσουν τη γέφυρα για την επίτευξη της εφαρμογής της κλασσικής μεθόδου ανάγνωσης, όταν αυτή κρίνεται δυνατή (Grove & Walker 1984).

Τα σύμβολα του MAKATON παρέχουν τη δυνατότητα του άμεσου και απτού χειρισμού της γλώσσας, από τα παιδιά και τους ενήλικες με διαταραχές στην

επικοινωνία, βοηθώντας ιδιαίτερα στον τομέα της δόμησης της γλώσσας και διευκολύνοντας την κατανόηση των μερών του λόγου που την αποτελούν. Ιδιαίτερης σημασίας, θεωρείται μια τέτοιου είδους προσέγγιση, στα άτομα με βαρηκοΐα ή κώφωση εφόσον η εξέλιξη της επιστήμης επιτρέπει την πρόωμη διάγνωση αυτών των διαταραχών (Gerber 1991).

Βαρηκοΐα - Κώφωση

Η σχέση της γλώσσας με την ανάπτυξη της σκέψης και της νόησης έχει αποδειχθεί από πολλούς σημαντικούς επιστήμονες (Piaget 1969, Vygotsky 1962). Ο εσωτερικός λόγος ο οποίος οδηγεί το παιδί στην ανάπτυξη νοητικών διεργασιών φαίνεται να επηρεάζεται και να είναι περιορισμένος στα παιδιά με βαρηκοΐα και κώφωση και αυτό εξαιτίας της ελλιπούς ανάπτυξης ενός συστήματος επικοινωνίας όπως αυτό της προφορικής ή της νοηματικής γλώσσας (Αλεξοπούλου 1991) και κυρίως στα πρώτα χρόνια της ζωής του παιδιού. Κατά την περίοδο αυτή το παιδί με βαρηκοΐα ή κώφωση χρησιμοποιεί το οπτικό και απτικό κανάλι για να αντιληφθεί τον κόσμο και αναπτύσσει, μέσω αυτών των αισθήσεων, αισθητηριοκινητικές δομές για την οργάνωση και κατανόηση του περιβάλλοντος (Λαμπροπούλου 1999). Η συστηματική προσέγγιση του παιδιού με ένα πολυαισθητηριακό γλωσσικό πρόγραμμα, όπως αυτό του ΜΑΚΑΤΟΝ, από τα πρώιμα χρόνια της ανάπτυξης του ενδέχεται να διαμορφώσει τον τρόπο επικοινωνίας του συμβάλλοντας ουσιαστικά στη γλωσσική και γνωστική του εξέλιξη.

Καθοριστικής σημασίας θεωρείται, σε αυτές τις περιπτώσεις, η εμπλοκή των γονέων και των ατόμων που φροντίζουν το παιδί εφόσον πρόκειται για τα πρόσωπα που, κατά κανόνα, μοιράζονται το μεγαλύτερο μέρος της ημέρας τους με τα παιδιά που αντιμετωπίζουν τις συγκεκριμένες δυσκολίες στην επικοινωνία. Με τη δυνατότητα που δίνει το ΜΑΚΑΤΟΝ για εκπαίδευση των γονέων και των φροντιστών των ατόμων με διαταραχές στην επικοινωνία, μέσω ειδικών σεμιναρίων, η θεραπευτική προσέγγιση στην επικοινωνία δεν περιορίζεται μόνο στις ώρες που το παιδί με βαρηκοΐα ή άλλου τύπου διαταραχή, βρίσκεται στο θεραπευτικό πλαίσιο του ειδικού αλλά επεκτείνεται και κατά τις ώρες που το παιδί βρίσκεται με την οικογένεια του. Η πολυαισθητηριακή προσέγγιση του προγράμματος βοηθά από πολύ νωρίς το παιδί να αποκτήσει μια γλώσσα για γνωστική και επικοινωνιακή ανάπτυξη παρέχοντας στοιχεία της προφορικής ομιλίας, της νοηματικής γλώσσας και γραπτών συμβόλων και αυτό μέσα στο φυσικό επικοινωνιακό περιβάλλον αλληλεπίδρασης, όπως ακριβώς

συμβαίνει και με φυσιολογικά αναπτυσσόμενα παιδιά. Η χρήση των νοημάτων με τη συνοδεία της προφορικής ομιλίας βοηθά το παιδί να ταυτίσει τις έννοιες με τα οπτικά τους σύμβολα και να συνδυάσει την πληροφορία αυτή με την ακουστική εικόνα της κάθε λέξης όσο παραφθαρμένα και αν την προσλαμβάνει. Η χρήση επίσης του συντακτικού της ομιλούμενης γλώσσας, παράλληλα με τη σηματοδότηση των εννοιών, τοποθετεί τις βάσεις για την κατάκτηση της προφορικής ομιλίας με μεγαλύτερη ακρίβεια, αφού το παιδί εκτίθεται σε αυτό το μοντέλο επικοινωνίας από πολύ νωρίς. Η προσέγγιση αυτή προετοιμάζει το παιδί να δεχθεί αργότερα με μεγαλύτερη ευκολία την εκπαίδευση σε οποιοδήποτε από τα δύο συστήματα επικοινωνίας επιλεγθεί ως το καταλληλότερο για το συγκεκριμένο παιδί, αλλά θέτει και τις βάσεις για την αποτελεσματικότερη εκπαίδευση του ατόμου στη γραπτή μορφή της γλώσσας, εφόσον αυτή χρησιμοποιεί το συντακτικό και τη γραμματική της ομιλούμενης γλώσσας. Επιπλέον, επιτρέπει την ανάπτυξη του παιδιού μέσα σε ένα οικογενειακό περιβάλλον που αναγνωρίζει τις δυσκολίες του παιδιού και προσαρμόζεται σε αυτές, δημιουργώντας έτσι τις κατάλληλες προϋποθέσεις για την ομαλή λειτουργία της οικογένειας και την ψυχική ισορροπία του ατόμου με διαταραχές στην επικοινωνία.

Με την εξέλιξη των επιστημών και της τεχνολογίας που ασχολούνται με τη βαρηκοΐα και την κώφωση, ίσως οι παραπάνω θεωρητικές τοποθετήσεις θεωρούνται ξεπερασμένες, αφού η εμφάνιση και η ευρεία χρήση των κοχλιακών εμφυτευμάτων δίνει τη δυνατότητα από πολύ νωρίς σε παιδιά με απώλεια στην ακοή να αποκαθιστούν σε μεγάλο βαθμό την δυσκολία τους αυτή. Παρόλα αυτά, το παιδί με κοχλιακό εμφύτευμα συνεχίζει να διαφέρει ως προς τον τρόπο πρόσληψης των ακουστικών ερεθισμάτων γεγονός που καθιστά απαραίτητη τη χρήση βοηθημάτων επικοινωνίας με σκοπό την απόκτηση της προφορικής ομιλίας με ευκολότερο και γρηγορότερο τρόπο (Sanchez 2001).

Έρευνες σχετικές με την εξέλιξη του λόγου σε παιδιά με βαρηκοΐα, έδειξαν ότι αυτά αντιμετωπίζουν σημαντικές δυσκολίες στην κατάκτηση και χρήση της προφορικής ομιλίας και του γραπτού λόγου (Λαμπροπούλου 1993, Λαμπροπούλου 1999) και παρατηρήθηκαν τα εξής χαρακτηριστικά:

- Περιορισμένο μήκος προτάσεων
- Περιορισμένη χρήση πολύπλοκων προτάσεων (δευτερεύουσες)
- Στερεότυπη γραπτή γλώσσα

- Σπάνια χρήση αντωνυμιών, βοηθητικών ρημάτων, συνδέσμων και παθητικής φωνής.

Τα συχνότερα λάθη που παρατηρούνται, στα παιδιά με βαρηκοΐα, τόσο στο γραπτό όσο και στον προφορικό λόγο είναι:

- Παράλειψη λειτουργικών λέξεων (άρθρα, σύνδεσμοι, προσδιορισμοί, προθέσεις)
- Παράλειψη ρημάτων
- Σημασιολογικές αντικαταστάσεις με λάθος λέξεις
- Μορφοσυντακτικά λάθη

Επίσης δυσκολίες παρατηρούνται και στην κατανόηση του λόγου τόσο του προφορικού όσο και του γραπτού. Το περιορισμένο λεξιλόγιο τους, το οποίο υπολείπεται κατά δύο με τρία χρόνια από τα φυσιολογικά αναπτυσσόμενα παιδιά της ίδιας χρονολογικής ηλικίας (Λαμπροπούλου 1999, Βογινδρούκας, Παπαγεωργίου, Γρηγοριάδου 2001), η δυσκολία επεξεργασίας προτάσεων με πολύπλοκη δομή και η δυσκολία κατανόησης ιδιωματισμών, ιδιωματικών φράσεων και μεταφορών καθιστούν την απόδοση τους στη λεκτική επεξεργασία περιορισμένη και ελλιπή. Οι παραπάνω δυσκολίες επηρεάζουν τη λειτουργικότητα των παιδιών με βαρηκοΐα τόσο στην καθημερινότητα τους, όσο και στην σχολική τους απόδοση.

Το γλωσσικό πρόγραμμα ΜΑΚΑΤΟΝ φαίνεται πως μπορεί να συμβάλλει στη βελτίωση ή/και αποκατάσταση των παραπάνω δυσκολιών, μια και με τη χρήση των γραφικών συμβόλων βοηθά, μέσω της οπτικής επεξεργασίας, τα παιδιά με βαρηκοΐα να αντιληφθούν τη συντακτική δομή της γλώσσας και να μεταφέρουν αβίαστα την ικανότητα αυτή στο γραπτό λόγο. Σύμφωνα με τη φιλοσοφία του προγράμματος ΜΑΚΑΤΟΝ (Walker 2000), τα γραφικά σύμβολα δίνουν τη δυνατότητα στα άτομα με δυσκολίες στην επικοινωνία να χειριστούν με απτό τρόπο τη γλώσσα. Οι λέξεις δεν είναι μόνο αφηρημένα λεκτικά σύμβολα αλλά έχουν και την απεικόνιση τους, η οποία μπορεί να χρησιμοποιηθεί με απτό τρόπο από το άτομο που εκπαιδεύεται. Έτσι είναι εύκολο να περιγραφεί μια εικόνα με την τοποθέτηση συμβόλων κάτω από αυτήν, ακολουθώντας τη συντακτική δομή της προφορικής ομιλίας. Μπορεί επίσης, όπου χρειάζεται, να χρησιμοποιηθεί διαφορετικό χρωματικό φόντο για τα διαφορετικά μέρη του λόγου, υπενθυμίζοντας με αυτό τον τρόπο κάθε φορά στο

άτομο, πόσα και ποια μέρη του λόγου χρειάζεται να χρησιμοποιήσει για να ολοκληρώσει την περιγραφή μιας εικόνας. Με την ίδια λογική και με τη χρήση του διευρυμένου λεξιλογίου του MAKATON μπορούν να εισαχθούν στο λεξιλόγιο του ατόμου έννοιες ιδιαίτερα αφηρημένες. Μπορεί ακόμη το άτομο να αναπτύξει συντακτικές δομές που με τον παραδοσιακό τρόπο εκπαίδευσης μόνον, θα ήταν δύσκολο έως ανέφικτο να αναπτυχθούν. Η προσέγγιση αυτή προετοιμάζει το άτομο για την εκμάθηση του γραπτού λόγου με ευκολότερο τρόπο και επιτρέπει την επεξεργασία του με μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα, εφόσον το γραφικό σύμβολο είναι ο πρόδρομος της γραπτής λέξης. Έτσι, είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν τα γραφικά σύμβολα για τη σύνταξη ή/και την κατανόηση γραπτών κειμένων, προωθώντας την κατανόηση και εκφραστική χρήση του γραπτού λόγου.

Τέλος, όπως προκύπτει από σχετικές έρευνες (Walker 1980), η χρήση του προγράμματος μπορεί να επιφέρει σημαντικά αποτελέσματα σε άτομα με βαρηκοΐα και επιπρόσθετες μαθησιακές δυσκολίες (νοητική καθυστέρηση). Τα αποτελέσματα αυτών των ερευνών έδειξαν ότι τα άτομα με βαρηκοΐα και επιπρόσθετες μαθησιακές δυσκολίες ανέπτυξαν την επικοινωνιακή τους δραστηριότητα, βελτιώθηκε η συμπεριφορά τους και οι κοινωνικές τους δεξιότητες, ανέπτυξαν τις σχέσεις τους σε ομάδες και σε πολλά από τα άτομα που πήραν μέρος στην έρευνα παρατηρήθηκε αύξηση λεκτικών συμπεριφορών και αύξηση της λεκτικής μίμησης.

Φαίνεται λοιπόν, ότι το γλωσσικό πρόγραμμα MAKATON⁴ μπορεί να παρέχει κατάλληλη βοήθεια στα άτομα με βαρηκοΐα και κώφωση, τόσο στον τομέα της ανάπτυξης των επικοινωνιακών δεξιοτήτων, όσο και στην ανάπτυξη της γλωσσικής και γνωστικής εξέλιξης. Όπως όμως σε κάθε συστηματικό τρόπο θεραπευτικής και εκπαιδευτικής προσέγγισης, έτσι και εδώ, δεν θα πρέπει να παραβλέπεται η σημασία του ατόμου-θεραπευτή/εκπαιδευτή στο τελικό ποσοστό επιτυχίας της προσέγγισης. Το πρόγραμμα MAKATON προσφέρει την φιλοσοφία και τις βασικές αρχές της εκπαίδευσης, η εφαρμογή τους όμως είναι υποκειμενική υπόθεση του κάθε θεραπευτή/εκπαιδευτή. Παράγοντες που μπορεί να συμβάλλουν στην επιτυχή ή μη έκβαση μιας προσέγγισης είναι, η κατανόηση του προγράμματος, η αποδοχή της καταλληλότητας του, η γνώση των διαταραχών της επικοινωνίας και των άλλων

⁴ Για περισσότερες πληροφορίες για το Γλωσσικό Πρόγραμμα MAKATON απευθυνθείτε στο MAKATON ΕΛΛΑΣ, ΙΔΡΥΜΑ ΓΙΑ ΤΟ ΠΑΙΔΙ ΠΑΜΜΑΚΑΡΙΣΤΟΣ, Ν. Μάκρη Αττικής, τηλ. 0294

αναπτυξιακών ή επίκτητων διαταραχών, η ευελιξία του θεραπευτή / εκπαιδευτή, η κατάλληλη αξιολόγηση των αναγκών του ατόμου, ο ρεαλιστικός σχεδιασμός των στόχων παρέμβασης και η κατάλληλα εξατομικευμένη εφαρμογή του προγράμματος στο άτομο στόχο.

Όταν οι παραπάνω προϋποθέσεις υπάρχουν η επιτυχία είναι αναμενόμενη καθώς αυτή δεν είναι αποτέλεσμα αυτού καθ' αυτού του προγράμματος, αλλά του συνδυασμού των παραμέτρων που εμπλέκονται σε αυτό.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

Αλεξοπούλου, Α. (1991), Η εξέλιξη του φαντασιωσικού παιχνιδιού, εσωτερικού λόγου και του λόγου στα παιδιά με διαταραχές ακοής, Βαρηκοΐα – Κώφωση στην Παιδική και Εφηβική Ηλικία, Πανελλήνιος Σύλλογος Λογοπεδικών, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Βογινδρούκας, Ι., Παπαγεωργίου, Β., Γρηγοριάδου, Ε., (2001), Παραφασίες σε παιδιά με αναπτυξιακές διαταραχές-Συγκριτική Μελέτη, περιοδικό Νέα Παιδιατρικά Χρονικά Απρίλιος - Ιούνιος, τόμος 1, τεύχος 2.

Gerber, S.E., (1991), Πρόβλεψη της Πρόωρης Κώφωσης, Βαρηκοΐα – Κώφωση στην Παιδική και Εφηβική Ηλικία, Πανελλήνιος Σύλλογος Λογοπεδικών, Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα.

Grove N. Walker M. (1984) Communication before language, RIS, II, MVDP

Λαμπροπούλου, Β., (1999), Γλωσσική Ανάπτυξη και Κωφό Παιδί, Επιμόρφωση Εκπαιδευτικών και Ειδικών Επιστημόνων ΣΜΕΑ Κωφών και Βαρήκοων, Πρόγραμμα Ε.Π.Ε.Α.Ε.Κ – ΥΠ.Ε.Π.Θ.

Piaget, J., Inhelder, B., (1969), The psychology of the Child, London Routledge and Kegan Paul.

Sanchez, A.,J., (2001), Η συμβολή των κοχλιακών εμφυτευμάτων στην απόκτηση του λόγου σε μικρά παιδιά με προβλήματα ακοής, *Επικοινωνία Λόγος-Φωνή –Ομιλία*, πανελλήνιος Σύλλογος Λογοπεδικών, τεύχος 12, σελ. 17-23.

Vygotsky, L.,S., (1962), *Thought and Language*, Cambridge, M.I.T. Press.

Walker, M., (2000), *Makaton Tutors Guidelines*, MVDP, London.

Walker, Parsons, Cousins, Henderson, Carpeuter (1984). *Symbols for MAKATON*, MVDP.

Walker, M., (1980), *Teaching Sing Language to Deaf Mentally Handicapped Adults (A practical account and an experimental evaluation)*, MVDP, London.

Walker M, (1980) *Understanding MAKATON*. *Special children* 1,6.